

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

RÁKÓCZY ROZÁLIA

FRIGYES VILMOS BRANDENBURGI VÁLASZTÓFEJEDELEM SEGÍTSÉGE LIPÓT CSÁSZÁRNAK, 1683

Egy mindössze 42 soros, potsdami kiadású pátens nem indokolná a hosszabb időbeni visszatekintést, de a „Nagy Választó” megérdemli, hogy rendelete megszületésének körülményeit részletesebben feltárjuk.

György Vilmos brandenburgi választófejedelem halála után, 1640-ben lépett a trónra fia, Frigyes Vilmos, aki az I. megkülönböztető számot és a későbbiekben a Nagy Választó megkülönböztető nevet kapta. A harmincévesnek mondott háború már 22 éve tartott. Frigyes Vilmos egyidős volt a háborúval.

Lipce ekkor éppen Svédország uralma alatt állt, a német-római császár és a spanyol uralkodó egyaránt kimerült már a háborúban. Portugáliában Johann von Braganza herceg – akit IV. János néven koronáztak királlyá- megszüntette a perszonaluniót a spanyolokkal. Anglia sem tekinthető a nyugalom honának, I. Károly és a parlament ezidőben viaskodtak az abszolút hatalomért.

A harmincéves háború eddigi szakasza megtépázta a brandenburgiak birodalmát is. A választófejedelemség elveszítette Pomerániát¹, a svédek és a birodalmi-császári hadak egyformán pusztították területét. És miután a korabeli hadviselés szabályai, az állandó pénzszüke következtében a hadak mintegy harmada kapott csak rendszeresnek tekinthető időközben zsoldot, a többi eltartotta magát, ahogy tudta/akarta. Barát és ellenség egyaránt rablásból szerezte kenyerét. Az arányokra jellemző, hogy a rendes zsoldot kapó hadsereggel is mintegy kétszeres létszámú kísérőereg masírozott. S ételmezt nem osztottak, csak a létszámban lévőknek. „Elgondolhatjuk, minő borzasztó pusztításnak volt kitéve az a vidék, amelyen ez a sáskasereg átvonult.”²

Országa védelme érdekében is Frigyes Vilmos fejedelemként semleges politikát kívánt folytatni, s mint abban a korban oly sokan, házassággal pecsételte volna meg óhaját. Tervezett frigye a svéd Krisztina királynővel meghiúsult, így az Orániai házból nősült. Ifjúként néhány évet már eltöltött az orániai udvarban Frigyes Henrik hercegnél, a hadvezetés és hadseregszervezés alapjait tanulva.

¹ A földrajzi helyekre vonatkozóan l. Herr Vosgien Chorherrn zu Vancouleurs, Geographisches Handwörterbuch, oder Beschreibung der Königreiche, Provinzen, Städten... der Welt. Bd. 1-2. Ulm, 1764., valamint: Charte von Königreich Preussen... nach einer damaligen Eintheilung in Ost-West-Süd und Neu-Ost-Preussen von F. L. Güssefeld. Nürnberg, 1805., továbbá: Karte von Ost-Preussen, Litauen, West Preussen... von F. B. Engelbracht. Berlin, 1848.

² *Marczali Henrik*: Az abszolútizmus kora. Budapest, é. n. In: Nagy képes világtörténet. (A továbbiakban *Marczali*) 9. k. 496.o.

Azt tudta, hogy semlegességét csak erős hadsereggel képes biztosítani és megvédeni. 1641-ben még alig háromezres hadsereget mondhatott a magáénak, 1651-ben már 16 ezer a létszám, s ezen kívül naprakészre fejlesztette az általános felkelést is.

A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke³ Franciaországnak és Svédországnak biztosított előnyös helyzetet.

A német birodalmon belül megszilárdult a fejedelemségek helyzete – a császár hátrányára. A békekötés értelmében Brandenburgé lett Hátsó-Pomeránia, Minden, Halberstadt és Camin püspöksége, valamint a magdeburgi érsekség.

A vesztfáliai békekötés nyomán a többi rend hatalma erősödött a választókkal szemben és saját országuk érdekeinek biztosítására mindegyikük – a választók, a fejedelmek és a városok rendjének – szabadságában állt, hogy szövetségre lépjen külföldi hatalmakkal, ám ez a szövetség nem irányulhatott a császár, a birodalom, az általános béke – és a vesztfáliai béke – ellen. A békeszerződés feltételül szabta, hogy a rendek nem szeghetik meg újabb szövetség kötésekor az esküt, amely a császárhoz köti őket. A békekötés vallási toleranciát is jelentett volna, de ebben a kérdésben továbbra is a fejedelmek akarata/irányvonala érvényesült.

Frigyes Vilmos, mint a német protestantizmus leghatalmasabb képviselője, példát mutatott. Lutheránus lakosságát nem háborgatta annak ellenére, hogy saját családja helvét hitvallású volt. Csak egy esetben tett kivételt a reformátusok érdekében. Amikor a meghódolni nem akaró Königsberget 1662-ben katonai erővel foglalta el, teljes protestáns vallásszabadságot követelt, ami a továbbiakban azt jelentette, hogy a lutheránusok ezt követően nem üldözték a reformátusokat – annyira, mint addig.

Ügyes politikával és taktikával elérte, hogy független lett a német-római császártól. Poroszországban mint a lengyel király hűbérese uralkodott. Bár svéd és lengyel szerződések révén vált szuverén uralkodóvá, a svéd X. Károllyal kötött megállapodása lengyel hűbéri függését csökkentette. Majd szövetségre lépett a császárral, hogy így biztosítsa magát a svédekkel és a Német Lovagrenddel szemben.

1663-ban Habsburg I. Lipót szövetségeseként segédcsapatokat küldött a török hadmozdulatok megakadályozására. A brandenburgiak részt vettek a szentgotthárdi csatában⁴. Ebben a felállásban Frigyes Vilmos szövetségesévé vált XIV. Lajos francia királynak, de ez nem akadályozta meg abban, hogy esetenként megforduljon. Mint 1672-ben, amikor Franciaország ellen Hollandia szövetségese lett Rajna menti birtokainak védelmére, viszont Lajos ellen állított sereget Elzász visszaszerzése érdekében. Ez azonban rossz elképzelésnek bizonyult. A svéd-francia szövetségi megállapodás értelmében Wrangel⁵ tábornok 1674-ben benyomult Brandenburgba s elérte Berlint. A Nagy Választó címet Frigyes Wrangel legyőzésével érdemelte ki 1675-ben, amelyhez Lipót császár is hozzásegítette, amennyiben szabad kezét adott ahhoz, hogy kiűzze a svédeket Észak-Európából.

³ 1648. A svédekkel kötött szerződés Osnabrückben, a franciákkal Münsterben

⁴ 1664. aug. 1.

⁵ Wrangel, Karl Gustaw svéd hadvezér (1613-1676)

Miután 1675-ben legyőzte a svédeket, visszavonult a Rajna-vonaltól és figyelmét keleti irányba fordította. 1676 és 1678 között Pomeránia és Stettin⁶ visszafoglalásáért hadakozott, ezek sikeres kimenetele után rövid ideig nyugalomban élhetett volna, de minden korábbinál nagyobb erkölcsi veszteség érte. A francia-holland háborút lezáró békekötés⁷ értelmében minden területről, amelyet a svédektől hódított el, le kellett mondania. Frigyes Vilmos és XIV. Lajos Saint Germainban írták alá a szerződést, itt a választó rögtön titkos szövetségre lépett a francia királlyal a habsburgi uralkodó, I. Lipót ellen – miközben azért Lajossal is közölte lesújtó véleményét: *ex oriare aliquis nostris ex ossibus ultor*.⁸

Lipót ellen azért volt szüksége Lajosra, mert a kihalt lignitzi⁹ fejedelmi család birtokaira igényt tartott, de Lipót ezt nem ismerte el. Ennek azután az a következménye is volt, hogy a császár nem kérte Frigyes Vilmos támogatását Bécs ostroma idején attól félve, hogy a brandenburgiak útközben megszállják Sziléziát, s nem fogadta el ugyanezért a franciákét sem.

Utóbb azután Frigyes Vilmos is megelégette, hogy hiába a francia szövetség, ez nem biztosítja őt semmiről. Strassburg elfoglalása¹⁰ és a hugenották üldözése miatt elfordult XIV. Lajostól és 1686-ban szövetségre lépett I. Lipóttal a török ellen. Ekkor lemondott Sziléziáról.

A Nagy Választó, I. Frigyes Vilmos brandenburgi fejedelem 1688. május 9-én, életének 70. évében halt meg, hosszú, viharokban és háborúkban bővelkedő, mégis termékeny élet után.

Annak ellenére – vagy éppen azért, mert – hogy nem voltak szövetségesek, 1683-ban Lipót nem ellenezhette, nem is kifogásolhatta, hogy Frigyes Vilmos protestáns templomaiban katonai segítség helyett imádkozzanak a török ellen harcoló országokért és népekért.

Kérdéses, hogy katolikus I. Lipót tudott-e a pátensről és mi lehetett ebben az esetben véleménye a bűnök miatt büntetést érdemlő, meggyőződésüket váltogató és éppen ezért érdemtelen népekről/nemzetekről szóló, protestáns keménységgel, gondosan válogatott bibliai részletekről. Különös tekintettel arra, hogy röviddel ennekelőtte még Lipót ausztriai tartományai is buzgó Luther-követők voltak, s csak a pápa¹¹ törökellenes segítséget ajánló követelésére tértek vissza Lipót és a megtelepített jezsuiták hathatós közreműködésével a római anyaszentegyház kebelébe.

⁶ Stettin: város Elő-Pomerániában, amely Rügen szigetével együtt 1648-ban a svédeké lett. Ma Szczecin Lengyelországban, L. még az 1. sz. jegyzetet.

⁷ Nymwegen, 1679.

⁸ Támad még hamvainkból bosszúálló. Idézi: *Marczali* 438.o.

⁹ Ekkor önálló fejedelemség Sziléziában.

¹⁰ 1681.szept. 30.

¹¹ Benedetto Odescalchi, XI. Ince néven pápa 1676-1689. L. még: Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról 1686. (Szerk. *Kun József*, bev. *Nagy László*) Budapest, 1986. 15. o. és a 14. jegyz. 466.o.



*Sereniss. Princeps ac Dn, Dn, FRIDERICVS
WILHELMVS Marchio Brandenburgicus
S. R. I. Archi Camerari, et Elector*



INNOCENTIVS XI. PONT: MAX.

A Választó buzgósági rendeletének egyik szereplője a török támadó hadsereg, a kereszténység borzalmas ősellensége – „der grausame Erb-Feind der Christenheit” –, a törökökből és tatárokból álló rémisztő hatalom, amely betört Magyarországra és Ausztriába, közel és távol gyűjtogat és gyilkol, keresztények ezreit hurcolja magával örökös rabságba – „auch Wegführung vieler tausend Christen in die ewige Dienstbarkeit”. Körülzárta, ostromolja, rabolja és pusztítja Bécsset, a császári székvárost – „auch die Käyserliche Residentz-Stadt Wien belagert und hefftig bestürmet”. Félő, hogy ha ez tovább tart, a szomszédos német országokat is lerohanja – „und zu besorgen, daß er noch weiter in die benachbarte Deutsche Lande einbrechen werde”.

Lett volna ereje a török hadnak 1683-ban arra, hogy Bécs ostromát megelőzően, vagy avval egyidőben távolabbra is kalandozzanak a „kisegítő” martalócon kívül még a reguláris egységek? Az események után tudjuk, hogy Bécs ostromára sem volt elég.

A török hatalom XVII. század közepén hanyatló ágba került. Európában ekkor rendeződtek át a hatalmi viszonyok. A régimódi török haderő és hadfelszerelés sem mérkőzhetett az újabb európaival. A belső válságon nehezen, de uralkodó Köprülü nagyvezírek¹² elkerülték a nyílt összecsapást, de az utód Kara Musztafa,¹³ a rendkívüli képességű új nagyvezír ambíciói elnyomták óvatosságát és páratlan ítélőképességét. 1676-tól készült Nagy Szulejmán álmának valóra váltására, Bécs elfoglalására.

A dívantanácsban erővel keresztülvitte akarátát. Elérte, hogy Lipót tárgyaló követét elutasítsák, s hadait összegyűjtve 1683. március 31-én elindult Drinápolyból¹⁴ IV. Mehmed szultán Belgrádban várta a fősereget, ott, ahová a bécsi vereség után, ez év decemberében elküldi majd a selyemzsinórt a nagyvezírnék.

A török sereg június 10-én érkezett meg Eszékre. Itt dőlt el végül, hogy az irány egyenesen Bécs. Kara Musztafa nem rendelkezett fölényes túlerővel, de döntésében szerepet játszhatott az a tény is, hogy 1664-ben, a szentgotthárdi török katonai vereség után a törököknek török területnövelő békét sikerült kötniök Vasváron. És számított magyarországi és erdélyi szövetségeseire is.¹⁵

¹² Mohamed (1596-1661), nagyvezír 1656-tól) és fia, Ahmed (1633-1676) nagyvezír 1660-tól.

¹³ Kara Musztafa (? – 1683), nagyvezír 1676-tól.

¹⁴ Ma: Edirne.

¹⁵ A szentgotthárdi csata után megkötött vasvári békekötés idején azonban más volt a magyar belpolitikai helyzet. Lipót a békekötésre a status quo fenntartásával vállalkozott, amelynek oka akkor az volt, hogy ha a Rajnai Szövetség vezetésével bontakozik ki a török-ellenes felszabadító háború, a Habsburg-birodalom háttérbe szorul, s még a magyarok is nagyobb szerephez jutottak volna. 1683-ban azonban már túl voltak a „Magnatenverschwörung” névvel illetett 1671-es magyar főúri összeesküvésen és három vezetője, Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc kivégzésén. V. ö. Magyarország története 3/2. k. 1526-1686. (Szerk.: R. Várkonyi Ágnes.) Budapest, 1985. Szándékosan nem szoltam itt részletesen az egész bonyolult, érdekszövetségen és érdekelletélen alapuló, folyton változó, nyugati és keleti hadszíntereken játszódozó eseményekről, Törökország, Kijev, Moszkva, Orániai Vilmos és XIV. Lajos, Apafi, Thököly, I. Lipót és Kara Musztafa követhető – kronológiával felvázolható – tevékenységéről és feltételezett elképzeléséről a soron következő lépéseket illetően, sem ennek várható/számítható következményeiről. Arról, ami végül bekövetkezett részletesen szól a szépszámmal megjelent szakirodalom, s ennek is egyik reprezentatív összefoglalója: Bécs 1683. évi török ostroma és Magyarország. (Szerk.: Benda Kálmán, R. Várkonyi Ágnes.) Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Benda-Várkonyi*), valamint a kötet bibliográfiája és jegyzetei, továbbá Czigány István: A királyi Magyarország hadügyi fejlődésének sajátosságai és európai összefüggései 1600-1700. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1996. Kézirat.



Kara Mustapha Bassa Turcarum Imperatoris Minister Primarius.

Veszprém, Tata, Pápa, Székesfehérvár érintésével haladt a török sereg. Ez utóbbi helyen csatlakozott hozzá Murád Girej tatár kán. Apafi Mihály erdélyi fejedelem július 8-án indult, hogy csatlakozzék a nagyvezírhez (jó késéssel, augusztus 22-23-án időzött a törökök Bécs alatti táborában, majd visszavonult Győrbe, s harc nélkül masírozott haza szeptemberben).

Bécs körülzárása július 14-én kezdődött, az első ágyúlövéseket már másnap leadták az ostromlók a Burg bástyáira. Két hónapi szüntelen ágyúzás után sem tudtak eredményt felmutatni. „A jó Isten népe megmentésére nyilvánvalóan vaksággal verte meg az ellenséget, mert a rések olyan nagyok, hogy egy ... sereg bátor támadással könnyedén behatolt

volna a városba” írták a törökökről¹⁶ A martalóchadak Bécs térségét, Alsó-Ausztriát rabolták és gyűjtogattak, foglyokat zsákmányoltak.

Szeptember 15-én¹⁷ a Bécsi erdőből, a Kahlenberg lejtőjéről a törökökre zúdult a felmentő sereg. Másnapra eltakarodtak a vert hadak, hálaadó istentiszteletet celebráltak a Stephanskirchében.¹⁸ Immár ágyúszó nélkül mondhatta el a népet bűnei miatt örökké ostorozó, lánglelkű ágostonos barát, Abraham a Santa Clara sokadik prédikációját arról, hogy az Úr büntetése volt az ellenük támadt török sereg.¹⁹

Abraham a Santa Clara prédikációinak vezérfonala Frigyes Vilmos gondolatmenetével azonos.

*

A pápens másik szereplője, igazi címzettje I. Lipót császár. Neki szóltak a bibliai idézetek.

1664-ben még szinte mindenki Lipót szövetségese volt. Szentgotthárd után azonban nem üldözte a törököket, pedig még XIV. Lajos is erre bízta. A vasvári egyezséget követően csak a törekeny béke megőrzésére törekedett a Portával, mert erejét nyugati irányban kötötték le örökös örökösödési problémái.

Lipótnak 1680-ban volt 30 ezer katonája – kérését, miszerint állítsanak ki számára hatvanezer fős hadsereget, a birodalmi gyűlés visszautasította, maradt megajánlasként 40 000, de ebből sem lett semmi.²⁰ Volt üres pénztárcája, rossz békéje a franciákkal,

¹⁶ *Benda-Várkonyi* 84.o. és 93.o., 105. jegyz.

¹⁷ A korszak összefoglaló krónikája szerint szept. 13-án, amely napon Sobieski János lengyel király az Ágostonosok templomának Loretto kápolnájában az oltár elé helyezte a győzelmi jelvényeket és a vezíri zászlót, s itt hallgatták az első Te Deum laudamust. *Theatri Europaei continuati...* 12. Theil... vom Jahr 1679. an bis 1687. durch Matthei Merians Sel. Erben. Frankfurt am Main, 1691. Gedr. bei Johann Görlin (a továbbiakban: *Theatri Europaei*.) 553. o.

¹⁸ *Theatri Europaei* 553. o. Lipót császár hajón érkezett a városba szeptember 14-én, s ekkor hangzott fel a nyilvános hálaadás a Szent István templomban: „köszönettel a város kegyelmes megtartásáért.”

¹⁹ Családi nevén Megerle, Ulrich (1642-1709), 1662-től a sarutlan Ágostonos rend tagja, 1669-től I. Lipót császár hivatalos udvari szónoka. Művei 21 kötetben jelentek meg: Passau, 1835-1854. amikor már éppen időszerűtlenné váltak.

²⁰ *Bérenger, Jean*: A visszacsatoló kamarák politikája és ennek következményei. In: *Benda-Várkonyi* 95-109.o.

örökös lelkiismeretfurdalása, nyomaszthatta a belpolitikai bizonytalanság, s nem utolsó sorban Thököly Imre; nem uralkodó, hanem nyugalomban élő pap szeretett volna lenni. Érthető, hogy valahol, a szélrőzsa valamely irányában békét és nyugalmat vágyott. A Portában vélte megtalálni ehhez a szövetségest és már 1682-ben Isztambulba küldte Caprarát, hogy a vasvári békét, amely húsz évre kötött, még idejében meghosszabbítsa. A tárgyalások kudarcba fulladtak. „Békére semmi kilátás, Lipótnak nincs más választása, mint a kard, hogy a monarchiát és az egész kereszténységet megvédje”, szölte a követjelentés.²¹

1682 tavasza óta német birodalmi sereg állomásozott a Rajna mentén, Lipót beháborúra készült, ekkor még szövetségesek nélkül. Franciaország katonai fölénye nyilvánvaló volt, a német fejedelmek féltek. Lipótnak a török ellen végül Miksa Emánuel, a robbanékony, ifjú bajor választót és a lengyel királyt sikerült megnyernie.²² S velük végül sikerült nyernie.

Mindebben igen nagy szerepe volt XI. Ince pápának, aki még mint fiatal Odescalchi maga is harcolt a török ellen és aki pápaként lankadatlanul szorgalmazta a kereszténység összefogását a keresztény világ érdekében.

A politikai játszmák a szokott lépésekkel folytatódtak. Bádeni Hermann örgróf az Udvari Haditanács élén még mindig hajlandó lett volna kiegyezni a törökkel és Thökölyvel – XIV. Lajos ellenében. Lipót a változatlanságot óhajtotta – maradjon a török, csak béke legyen. De Kara Musztafa indulásával a hadjárat sorsa eldőlt, be kellett rendezkedniök a védekezésre.

Sobieski János lengyel királlyal egy nappal azután írták alá a szövetségi szerződést,²³ hogy a nagyvezír elindult Drinápolyból. Lipót puhatolózó tárgyalásokat még Bécs körülzárása idején is folytatott a német fejedelemségekkel, bár nem nagy bizalommal. Úgy vélte, Brandenburg túlságosan is szívesen szolgálta a franciákat, magatartása nem oly egyértelmű, hogy bárki a környezetében – többek között III. János György szász uralkodó – könnyű szívvel indult volna a török ellen. Szeptember 3-án mégis próbálkozott szász közvetítéssel. Frigyes Vilmos további tárgyalási kilátásokat ígért, végül a bécsi megkeresés elől kitért „tartva a svédektől, nem akarta elveszíteni a francia támogatót, így egyelőre nem csatlakozott a török ellenes koalícióhoz.”²⁴

²¹ 1682. okt. 31. *Benda-Várkonyi* 112.o. Aeneas Silvius Caprara osztrák tábornok (1631-1701).

²² Miksa Emánuel bajor választó (?-1726) ur. 1679-től, Sobieski /III./ János választott lengyel király (1624-1696.) ur. 1674-től.

²³ 1683. április 1. Az előzetes megállapodás szerint Lipót 60 ezer, míg Szobieszki 40 ezer katonát állít ki. *Theatrum Europaei*, 1683. március 12. 525. o.

²⁴ *Günter Dürriegl*: Wien 1683. Die zweite Türkenbelagerung. Wien, Köln, Graz, 1893. 109-111.o. és *Rázsó Gyula*: Az oszmán hadsereg Bécs alatt. In: *Benda-Várkonyi* 214-246.o. id. rész 215.o.



*Vera effigies MACHOMETIS IV. huius nomi-
ni Magni Turcarum Principis Imperatoris
Constantinopolitani, etc.*



• LEOPOLDUS I.
D.G. ROMAN: IMPERATOR SEMPER
AUGUSTUS GERMA: HUNGA: BOHEM: REX. ETC:
ARCHIDUX AUSTRIÆ.

Lipót hadseregét a lehetőség szerint rendbe tették, a fővezér Lotharingiai Károly herceg lett. „A Császár Pruk²⁵ nevő Varosanal mustralattya Hadaít a maga jelen létében, nagy Armadanak irjanak lenni, noha az Imperialis Statusok segítséget nem adtak, tartvan Francia kiralytul a ki minden erejével Lotharingiába jü. Már a Németh tellyességessen kétségben esset a békesség felöl, s fegyvert készít” – jelentette április 19-án Absolon Dániel Teleki Mihálynak²⁶

Megindult Magyarországon is a hadak gyűjtése, Esterházy Pál nádor meghirdette a felkelést. Sokan ugyan nem gyűltek és lényeges szerepük sem volt a bécsi hadműveletekben, Esterházy Pál azonban derekas munkát végzett. A „táncoló” magyar főurakkal szemben mindvégig kitartott Lipót mellett és a törökellenes küzdelem érdekében.²⁷

„Az Czillagh vezer²⁸ nagy erővel gyüvén Magyar orszaghra, melynek gyüvetelit értven az Felsőges Udvar, bizonyos hadakat fogattatván... megh eő Nganak²⁹. Hét száz lovasigh fogattam volt immár, azomban az Meltóságos Lotharingi Herchegh Köpczénnel³⁰ az hadakat öszve gyüitvén, ugyan az köpczenj mezőben nagy rándivoj³¹ tartatott, melljen eő Felsőgheis jelen volt, es nagy lövettekkel excipiáltatott³² eő Felsőghe. Onnét mentünk Ersek Uyvár alá, es az törökre, megh szálván Uyvárát. Az vezeris ezt halván, sietve gyüt az győri mezőben. Mivel penigh nagy erővel, akkor ugy mondatot másfél száz ezered magával volt az vezer³³, arra nézve Lotharyngusis³⁴ halván Bécz alá való szándékát az töröknek, ot hatta Uyvárt, hanem Czallo közön által ment Bécz fele.”³⁵

Bár már az ostrom alatt, de megérkeztek a szövetségesek II. Miksa Emánuel bajor fejedelem serege mellé: III. János György szász választó és a bajor kerületek segédcapatai. Idejében jött Sobieski János lengyel király, s a mintegy 60 ezer katona szeptember 12-én egyesült erővel indulhatott a Türkenschantz ellen. Bécs felszabadult. Esterházy Pál felsóhajthatott: eljött az ideje édes hazánk felszabadulásának.³⁶

A Stephanskirchében felhangzott a Te Deum laudamus. Soha még ilyen jelentős győzelmet nem arattak ilyen kevés vérrel.³⁷

²⁵ Bruck, Moson megye, ma Bruck an der Leitha, Burgenland.

²⁶ *Czigány István*: A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. HK 1989/2. 160.o. és 43.jegyz. uo.

²⁷ Az előkészületekről l. Theatrum Europaei 523-535. o.

²⁸ Kara Musztafa.

²⁹ Önagysága Esterházy Pálnak.

³⁰ Lotharingiai Károly herceg (1643-1690). Köpcseny, ma Kittsee, Burgenland.

³¹ Rendez-vous, találkozó.

³² Fogadták, fogadtatott.

³³ Kara Musztafa.

³⁴ Lotharingiai Károly.

³⁵ *Lipthay András*: Életemnek emlékezete. (S. a. r. Rédei Éva) Budapest, 1988. 30.o.

³⁶ *Benda-Várkonyi* 95-100.o.

³⁷ Az ostrom naponkénti leírását l. Theatrum Europaei 536-553. o.

Használtak a fegyverek a pogányok ellen, s használt az ima a kereszténység védelmében.

Még az ostrom előtt, a török hadak gyülekezésének hírére jelent meg Abraham a Santa Clara röpirata, amelyben a törökök hitet és embert gyalázó viselkedését, az első szultánoktól kezdve folytatott hódító hadjáratait ismertette a harcos szerzetes a szerinte nem éppen jámbor Európával: „Auff, auff ihr Christen! und lasset die Türkische Macht nicht größer werden.”³⁸ Kevés az idő, töprengésre se mód, se lehetőség, „...der Türkische Säbel ist vor der Tür³⁹ ... „Legyen vége az oktan széthúzásnak „und vereiniget doch einmal euere berühmte Waffen ...”⁴⁰

Záróimája – „Uram, szíved könyörüljön meg rajtunk !” – valóban szívhez szóló.⁴¹

A szerzetes gondolatmenetének alapja a Biblia, Mózes könyvei, a Zsoltárok könyve, Ézsaiás és Jeremiás, a kisproféták tanításai. Éppen úgy, mint bűnbánatra, gyónásra, böjtre felszólító pátenst kiadó Frigyes Vilmosé.

„Saját gonoszságod ver meg” – idézte Jeremiás prófétát a pap és az uralkodó.⁴²

Frigyes Vilmos már az ostromgyűrű bezárulása után adta ki pátenst⁴³ Bevezetőjében a korszak szokott stílusában, a szokott szófordulatokkal és állandó jelzőkkel élt, a szöveg emelkedett hangvételű. A szigort és ítéletet a bibliai idézetekre és az azokat kifejtő prédikátorokra bízta.

A választófejedelem ugyanis nehezen nyelte le, hogy hiába lett a vesztfáliai békekötés után az önállóvá vált területek között Brandenburg a legnagyobb, és hiába volt erős a lutheri irányzat korábban már az osztrák örökös tartományokban is – köszönhetően II. Miksának,⁴⁴ aki nemességének elnézte, ha tetszése szerint változtatta hitét, aki megengedte a lutheri tanok hirdetését, aki maga is kacérkodott az ágostai hitvallással – mégis, ugyanez a békekötés tette lehetővé I. Lipótnak, hogy a jezsuiták segítségével elért katolikus restauráció eredményeit fenntartsa, sőt, vallási visszahódító tevékenységét fokozza.

Éppen ezért a bibliai részek kiválasztása nem lehetett esetleges, sorrendje is fontos az üzenet megértéséhez. És ez nem is esett e XVII. század műveltebb nemességének

³⁸ [Megerle, Ulrich]: Auff, auff, Ihr Christen. Wien, 1683. (a továbbiakban: ASC).

³⁹ ASC 24.o.

⁴⁰ ASC 40.o.

⁴¹ ASC 167-169.o.

⁴² A pátenst Jerem 2.v.19. A Bibliában Jer 2,19. Biblia : Az Istennek az Ószövetségben és az Újszövetségben adott kijelentése / Magyar nyelvre fordította a Magyar Bibliatanács Ószövetségi és Újszövetségi Bibliafordító Szakbizottsága. Budapest, 1992. Kiadja a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. 909 + 302 o. A továbbiakban csak a bibliai könyvek szokott idézési módját használjuk: a könyv rövidítése pont nélkül, betűhely, utána a fejezet és vesszővel elválasztva a versszám. Több könyv esetében a könyv száma betűhely nélkül a könyv rövidítése előtt áll.

⁴³ Bécs ostroma július 14. kezdődött. A pátenst dátuma augusztus 3. A XIII. Gergely nevéhez fűződő, 1582-ben kiadott, a Julián naptárhoz képest 9 napos eltolódást mutató új naptárt Magyarország és Ausztria 1587-ben vezette be, a protestáns német államok csak 1699-ben. Ha ezt figyelembe vesszük, a pátenst kiadásának ideje – bécsi idő szerint – július 25. és ez nem is jelent nagy késést az ostrom kezdetéhez viszonyítva.

⁴⁴ Habsburg II. Miksa (1527-1576) ur. 1562- cseh király, 1562- római király, 1563- magyar király, 1654- német-római császár. Jelmondata: Providebit Deus = Gott wird schützen (Az Úr gondoskodik = Az Úr megvédelmez).

nehezére, hiszen a böjti, vagy imnapokon túl is rendszeres templomjáró és prédikációhallgató volt, s részben saját bibliamagyarázó prédikátorral is rendelkezhetett.

A pátens a Zsoltárok könyvével adja meg az alaphangot:⁴⁵ „Erős vár a mi Istenünk, jöjjetek, lássátok az Úr tetteit, aki bámulatos dolgokat művel a földön. Háborúkat szüntet meg a föld kerekéségén, íjat tör össze, lándzsát tördel szét, harci kocsikat éget el. Csendesedjete el, és tudjátok meg, hogy én vagyok az Isten! Magasztalnak a népek, magasztal a föld.” De kimaradt az előírt versek közül a 12-dik: „A Seregek Ura velünk van.”

Frigyes Vilmos úgy állította össze az idézetek sorrendjét, hogy kitűnjék belőle a tanítás: aki elhagyta hitét és nem figyelt az Úr szavára, ha időben nem bánja meg bűneit, meglakol. Az igaz keresztyének ezért könyörögnek és imádkoznak érte. „Hallgass meg népem, hadd intselek! Bárcsak hallgatnál rám Izráel!”⁴⁶

Mert „megkérdezik tehát majd mindazok a népek: miért bánt el így az Úr ezzel az országgal, és miért lángolt fel ilyen nagyon haragja ellene? Akkor így felelnek majd rá: Azért, mert elhagyták az Úrnak, atyáik Istenének a szövetségét, amelyet akkor kötött velük, amikor kihozta őket Egyiptomból.”⁴⁷

Mózes ötödik könyve, búcsúbeszéde és utolsó éneke elmondja a 40 évi vándorlás történetét: miután elvezette népét a Szentföld határához, óva intette a kísértésektől, büntetést ígérve azoknak, akik nem teljesítik Isten rendelését és áldást azoknak, akik parancsait engedelmesen megtartják. Második beszédében a legfontosabb törvényeket ismételte: az ember rendelje magát Isten szolgálatára, mert Isten maga az igazság, és hűség, a kegyelem és szeretet.

Mindenki ismerte a XVII. században Mózes utolsó szavait, amelyekkel a Törvényt átadta és kijelölte utódját Józsuá személyében, hűséget és állhatatosságot kérve tőle. Mindenki érthette Frigyes Vilmos szándékát a további textusok kijelölésével is.

Mert bár Izráel népe megszabadult az egyiptomi fogságból, ismét hitehagyottá vált, sokszor és sokat vétkezett, összefogás helyett törzsei széthúztak, könnyű prédájául minden ellenségnek. Sámuel első könyve szerint csak erős központi hatalom képes az ellenséggel megbirkózni, Izráel létét csak a királyság létrehozása biztosíthatja, de az a király – mint Saul, Izráel első uralkodója – aki megvetette az Úr ígét és nem teljesíti az Úr parancsait, nem lesz többé király. Országá elvész, ha nem tér vissza az engedelmesség útjára. „Bizony, többet ér az engedelmesség az áldozatnál ... Olyan az engedetlenség, mint a varázslás vétke, és az ellenszegülés, mint a bálványimádás.”⁴⁸

⁴⁵ Zsolt 46,9-11. a pátensben: Psalm. 46. v. 9. 10. 11. továbbiakban első adat a 38. jegyzetben leírt Biblia, második a pátens számozása.

⁴⁶ Zsolt 81,9 Psalm. 81. v. 9.

⁴⁷ 5 Móz 29, 23-26 Deut. 29. v. 23. 24. 25. 26. Deuteronomium: Mózes V. könyve, görögül Deuteronomion, azaz a Törvény megisméltése, a Tan másolata.

⁴⁸ 1Sám 15, 22-23 1. Sam. 15. v. 22. 23. A textus történeti magva a Kr. e. 1200 körüli időkre utal, amikor a filiszteusok és egy indogermán nép Palesztinára tört és nagy területeket hódított az ország belseje felé terjeszkedve – bár a történeti háttér ennyire pontos ismerete még Frigyes Vilmos istenfélő népéről sem feltételezhető.



IOANNES III. D.G. REX PO-
LONIARUM MAGNUS DUX LITHU-
ANIÆ UKRAINÆ *etc.*

A háború végéhez és a reményteli béke kezdetéhez Jakab apostol levelét választotta az uralkodó. „Tiszta és szeplőtlen Kegyesség az Atya előtt ez: meglátogatni az árvákat és az özvegyeket nyomorúságukban, és tisztán megőrizni az embernek önmagát a világtól.⁴⁹ – Man ehrt Gott, den Vater, auf die rechte Weise, wenn man den Waisen und Witwen in ihrer Not beisteht und sich nicht an dem ungerechten Treiben dieser Welt beteiligt.”⁵⁰

Mert az Úr nem tesz különbséget ember és ember között, de megnézi, ki hogy munkálkodik a szeretet által, egyedül az Isten hűségére alapozó hitre építve. Pál apostol levelei a galatabeliekhez világos intést tartalmaztak Lipót számára is: „Seit Jesus Christus gekommen ist, zählt nicht mehr, ob einer beschritten ist, oder nicht. Es zählt nur das Vertrauen, das sich in tätiger Liebe auswirkt.”⁵¹

A pápens rendelkezése szerint, ha hamarabb befejeződnek a textusok végigolvasása, mint az ostrom, akkor mindezt előlről kell kezdeni.

*

⁴⁹ Jak 1,27 Jacob 1. v. 27.

⁵⁰ Die Gute Nachricht: Das Neue Testament in heutigem Deutsch. Stuttgart, 1978. Jak 1,27.

⁵¹ Gal 5,6 Gal. 5. v. 6. Magyar fordítása kevésbé tükrözi ezt a hangulatot: Mert Krisztus Jézusban nem számít sem a körülmetélkedés, sem a körülmetéletlenség, csak a szeretet által munkálkodó hit.



IOANNES GEORGIUS III. D. G.
*Dux Saxoniae I. C. et M. Sac. Rom. Imp. Archimare-
schallus et Elector.*

Frigyes Vilmos könyvtárában minden bizonnyal több német nyelvű Biblia lehetett, hogy melyiket használhatta, csak találgathatjuk. A forrásközlő játszott el csupán e gondolattal, közölve néhány lehetséges kiadás adatait

Die gantze Bibel. Zürich, 1631.

Biblia, das ist: alle Bücher der H. Schrift von Johann Piscator. Bd. 1-4. S.I. 1602-1604.

Biblia, das ist die gantze H. Schrift... Mart. Luthers. Wittenberg, 1670.

Das Neue Testament... von M. Luther. Wittenberg, 1552.

Das gantze Neüw Testament, grundtlich und wol verstauret. Zürich, 1554.

A legvalószínűbb az a példány, amelyet „Abraham Calovius adott ki nagy szorgalommal és nagy költséggel, magyarázó jegyzetekkel a világ teremtése utáni 5681. esztendőben,” és amelyet III. János György szász választófejedelemnek és az uralkodó feleségének, Anna Sophie-nak ajánlott:

Die Heilige Bibel nach S. Herrn D. Martini Lutheri Deutscher Dolmetschung und Erklärung, vermöge des heil. Geistes im Grund-Text, Richtiger Anleitung der Cohärentz, und der gantzen Handlung eines jeglichen Texts ... Mit grossem Fleiß und Kosten ausgearbeitet und verfasset von D. Abraham Calovio. Im Jahr Christi 1681. welches ist das 5681ste Jahr von Erschaffung der Welt. Wittenberg, 1681.

*

Wir Friderich Wilhelm von Gottes Gnaden Marggraf zu Brandenburg, des heil. röm. Reichs Ertz Cammerer und Churfürst in Preussen , zu Magdeburg, Jüllich, Cleve, Berge, Stettin, Pommern, der Cassuben und Wenden auch in Schlesien zu Crossen und Jägerndorf Herzog,⁵² Burggraf zu Nürnberg, Fürst zu Halberstadt, Minden und Camin, Graff zu der Marck und Ravensberg, Herr zu Ravenstein und der Lande Launenborg und Bütow [usw]

Geben allen Unsern getreuen und gehorsamen Ständen von Prälaten, Graffen, Herren, Ritterschafft und Städten Unserer Chur- und Marck Brandenburg, nebst zu entbietung Unseres gnädigen Grusses, hiemit zu vernehmen: Demnach es nunmehr Weltkündig, was gestalt der grausame Erb-Feind der Christenheit, der Türcke, mit einer erschrecklichen Macht von Türcken und Tartaren in Ungarn und Österreich eingefallen, alles weit und breit mit Sengen und Brennen, Morden und Rauben, auch Wegführung vieler tausend Christen in die ewige Dienstbarkeit, verheeret auch die Käyserliche Residentz-Stadt Wien belagert und hefftig bestürmet, und zu besorgen, daß er noch weiter in die benachbarte Deutsche Lande einbrechen werde: und dann gar kein Zweifel, daß GOTT der HERR ein solches umb Unserer aller vielfältigen und continuirlichen Sündenverhänget. So wil höchstnötig seyn nicht nur mit gesamter Macht diesem grausamen und mächtigen Feinde zu widerstehen, sondern auch fürnehmlich und vor allen Dingen dem höchsten GOTT mit einem heiligen, gottseligen und recht Christlichen Leben und Wandel entgegen zugehen, und mit einmühtigen herzlich Gebät umb Abwendung dieser schweren Zorn-Ruhte, und mehr als zuviel verdienten Straffen, ernstlich und fleissig anzuruffen; Zu solchem Ende

⁵² A littera supraposita jelzése umlauttal.

nun haben Wir entschlossen allgemeine Buß- Fast- und Bät-Tage auch Bät-Stunden in allen Unsern Landen anzuordnen und zwar nachfolgender Gestalt:

Daß am ersten Mittwoch eines jedwedens Monats ein allgemeiner Buß- Fast- und Bät-Tag und dann über die in den Städten gewöhnliche zwei wochentliche Bät-Stunden noch eine ordentliche Bät-Stunde auf den Dörffern aber umb 1. Uhr des Mittags wochentlich zwei Bät-Stunden gehalten und von jedermänniglich fleissig besucht werden sollen, es wäre dann daß einige Alters, Kranckheit oder anderer unumbgänglichen Ursachen willen zur Kirchen nicht kommen könten, welche auf solchen Fall mit den Ihrigen zu Hause, oder an was Orte sie sich befinden das allgemeine Buß-Gebät (welches einem jedwedern Prediger bey seiner Gemeine selbst zu entwerffen frey gelassen wird) mit hertzlicher Devotion und Andacht verrichten sollen.

Bey denen Monatlichen Buß- Fast- und Bät-Tagen sollen die Pfarrer und Prediger jedes Ortes in ihren Predigten vornemlich von der Ursache der Straffen GOTTes von der Busse vom wahren Christenthum handeln, worzu ihnen nachfolgende Texte aus heil. Schrift gnugsame Anleitung geben, welche sie nach der Ordnung zu erklären haben als nemlich: Psalm. 46. v. 9. 10. 11. Esaia. 42. v. 24. [et] seqq. und cap. 45. v. 7. Deut. 29. v. 24. 25. 26. 27. [etc] 2. Chron. 36. v. 15. 16. Jerem. 2. v. 19. Jerem. 18. v. 1. 2. Psalm. 81. v. 9. Esai. 1. v. 10. bis 20. Proverb. 28. v. 13. Joel. 2. v. 15. 16. Esai. 58. v. 4. 5. 6. 7. [etc] Jacob. 5. v. 16. Gal. 5. v. 6. 1. Sam. 15. v. 22. 23. Jacob. 1. v. 27. Und wann diese Texte alle durchgeprediget, können die Obrigkeiten und Prediger jedes Orts nach Zustand und Beschaffenheit der Zeiten dergleichen Texte mehr der Gemeine zu erklären erwehlen.

Und sollen also alle Monatliche Buß- Fast- und Bät-Tage in den Städten mit zwei Predigten, auf dem Lande aber mit einer Predigt gehalten und in denen Kirchen da es gebräuchlich die Litanen bey denen Bät-Stunden aber andere Chrixtliche Buß-Gesänge und Psalmen gesungen werden.

Sonsten soll allemahl bey allen geendigten Predigten GOTT der HERR angeruffen werden, daß ER denen Christlichen Armeen, so wider den Erbfeind zu Felde liegen, Glück und Sieg verleyhen und dero Waffen dergestalt segenen wolle, damit dadurch der liebe Friede der Christenheit bald wieder gebracht werde;

Insonderheit sollen alle Magistraten und Obrigkeiten jedes Ortes verordnen, daß nicht allein an den Buß- Fast und Bät-Tagen der Bier- Wein- und Brantwein-Schanck bis auf den Abend eingestellet, sondern auch an selbigen ganzen Tag keine Wein- Bier oder Brandtwein-Gäste gesetzt und gelitten auch die Thore bis nach geendigter Mittags-Predigt geschlossen bleiben und ausser denen Posten niemand aus noch eingelassen werde; Ferner sollen auch die Magistraten und Obrigkeiten jedes Ortes verordnen, daß an den Sonn- wie auch an den hohen Fest-Tagen die Wirthe in ihren Häuser, Kellen oder Läuben keine Gäste zu Wein, Bier oder Brandtwein setzen, sondern nur den Reisenden nach Nothdurff trincken geben, auch den Einwohnern nur nothdürftig in ihre Häuser abfolgen lassen, gestalt denn auch alle Völlerey Überfluß und Uppigkeiten bey Hochzeiten, Kindtauffen und Begräbnissen und in Summa alle excesse hiemit und bey Vermeydung ernstlicher Bestrafung ernstlich verboten haben wollen.

Gleich wie nun nicht zu zweiffeln, wann ein jeder mit wahrer herzliche Busse- und rechtschaffener Besserung des Lebens nebst eyffrigen inbrünstigen Gebet zu GOTT von ganzen Herzen sichbekehret, daß Er sich auch werde gereuen lassen der Straffe und des Ubels, womit ER uns gegenwärtig dräuet;

Also befehlen Wir allen und jeden Magistraten und Obrigkeiten in Städten, Flecken und Dörffern dahin mit allen Fleiß und Sorgfalt zu sehen, daß diese Unsere nöthige Verordnung steiff vest und unverbrüchlich von allen Unsern Unterthanen, Einwohnern und Frembden, so sich daselbst befinden, wes Standes, Condition und Würden die auch seyn mögen, obbeschreibener Massen genau und fleissig beobachtet, an den Monatlichen Buß- Fast- und Bät-Tagen alle Geschäfte und Weltliche Handthier- und Verrichtungen eingestellet werden und sich Jedermann des Spatzierengehens oder Fahrens, Treffens und Sauffens und in Summa alles unziemlichen Wesens gänzlich enthalte und eussere:

Gestalt dann alle Inspectores und Prediger in Städten und auf dem Lande hiemit befehliget seyn sollen, diese Unsere gnädigste Willens-Meynung ihren Gemeinden in Zeiten zu verkündigen und gehöriger massen in Unserm Namen anzudeuten.

Geben Potstam den 3ten Augusti, Anno 1683. Friderich Wilhelm.

*

A pápens lelőhelye a berlini Titkos Levéltár, amely a brandenburgi őrgrofok kancelláriájából alakult ki. A XIII. századtól őrizte az udvar iratait, nemesleveleket, szerződéseket, a nemzetközi diplomácia, tudomány és kultúra képviselőinek, uralkodóknak kiterjedt levelezését.

Éppen Frigyes Vilmos uralkodása alatt, 1686-ban állt szolgálatba az a hivatalnok, aki a már tekintélyes irategyüttes élén mint „Kabinettsarchivar” szolgált.

A Levéltár mai épületébe, Berlin Dahlem kerületébe 1924-ben költözött. 1943-ban részben Schönebeckbe, részben Staßfurtba, a bányákba menekítették az állományt. A háborút veszteség nélkül átvészelt állagokat 1949-ben Merseburgba szállították, és ettől kezdve fél évszázadon át külön életet élt a Geheimes Staatsarchiv anyaga az akkori NDK területén Merseburgban és maga a Geheimes Staatsarchiv mint hivatal és közintézmény Nyugat-Berlinben. A berlini részleg vásárlások, adományozások útján gyarapodott, igazi rangját az egykori történeti Staatsarchiv Königsberg ideszállítása adta meg; ez az állomány 1978-ig Göttingában volt.

1963 óta a Porosz Kultúrjavak Alapítványhoz tartozik a Titkos Levéltár. A két Németország egyesítése óta a merseburgi anyag is betagolódott, így mindösszesen több, mint 35 000 folyóméter archiv állománnyal rendelkezik. A teljes együttes még nem kutatható, állományellenőrzés, a nyilvántartások felülvizsgálata, az újabb technikák bevezetése és nem utolsósorban a Berlinbe szállítás előzi meg azt a pillanatot, amikor a kutató a kezébe veheti a rég áhított csomókat.

A Geheimes Staatsarchiv – Preußischer Kulturbesitz húsz anyagsoporra tagolódik, ezen kívül, csoportszámozás nélkül, az állomány része a Brandenburg – Preußisches Hausarchiv és a szabadkőműves irategyüttes (Freimaurerlogen und Vereine). A kutatást közel 200 000 kötetes könyvtár segíti.

A levéltáron belül a XII. főcsoport csak a második világháborút követő időben állt fel mint Zeitgeschichtliche Sammlung. 1967-ben még csak 150 darabbal rendelkezett az együttes, mára már 1567 levéltári egység (egy-egy darab) található kronológikus rendben a hat alosztályon belül.

Magyar kutatási szempontból a III., Broschüren und Zeitschriften, illetve a VI. csoport lehetett volna jelentős. Kutatástechnikai szempontból azonban érdemes és tanulságos volt átnézni a földrajzi regisztert is. Magyarország, Ungarn egyáltalán nem szerepel, Österreich igen. A tárgyszókatalógusban Armee címszó található utalással: siehe auch Militär; a Militär azon felül, hogy felsorol ide tartozó darabokat, tovább utal a Truppen tárgykörre.

További eredményt hozhat a Militär újabb szerzeményeinek átnézése, valamint a IV. főosztály, a Preußisches Heeresarchiv, amely még mindig Merseburgban van és átrendezés alatt áll. A XI. Kartensammlung a tárgyszókatalógus szerint csak porosz anyagokat tartalmaz.

A forrásközleményben bemutatott pátens a XII. Hauptabteilung Zeitgeschichtliche Sammlung VI. Edikte und Verordnungen csoportjában található, jelzete XII. HA. VI. 14. (53. jegyzet; bibliográfiai leírását l. *Rákóczy Rozália: Militaria Hungarica. Hadtörténelmi Közlemények*, 1999/3., 671. o.). A tárgyszókatalógusban a Türken címszó alatt szerepel.

A nyomtatványnak hagyományos értelemben vett inventári száma nincsen, az állagjegyzék szerint: Edikt gegen Türken. Hátoldalán az írástípus alapján XVIII. sz. végi megjegyzés: 3. Aug. 1683. Monatshilfe, buß- fest und bättagen. Ugyanitt későbbi (XIX. századi?) megjegyzés: Edikt des Kf. Friedrich Wilhelm von Brandenburg betr. die Einführung von allgemeinen Buß-, Fast- und Bättagen während des Krieges gegen die Türken. Potsdam, 3. August 1683.

*

Köszönettel tartozom a berlini Preußisches Geheimes Staatsarchiv osztályvezetőjének, *Dr. Stefan Hartmann* úrnak, aki előzetes bejelentkezés nélkül is lehetővé tette számomra a széles körű kutatást, valamint a levéltár valamennyi raktárosának, akik fáradhatatlanul hordták elém a dobozokat, hogy ottlétem rövid egy hete alatt minél több nyomtatványt átolvashassak és az utolsó nap megtalált pátens soron kívül mikrofilmre vették.

Az utazás anyagi fedezetét a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány támogatása és az OTKA T.0222 kutatási ösztöndíja biztosította.

Vendéglátóim, Prof. Dr. Gosztonyi György és felesége, valamint az alapítványok támogatását ez úton is tisztelettel köszönöm.